

A SZEMÉLYISÉG ÉS MŰVELTSÉG VISZONYÁNAK NÉHÁNY PSZICHOLÓGIAI KÉRDÉSE

MÁTRAI LÁSZLÓ

Berend akadémikus igen logikus s egyben igen historikus módon exponálta témánkat, mikor műveltség és gazdaság viszonyának kérdését az oktatás felől közelítette meg, és pontos, tényszerű argumentációjával nagy intellektuális örömet szerezve bizonyította a műveltség társadalmi-gazdasági determináltságának klasszikus igazságát. Bár ezzel a pedagógus hozzászólónak könnyen folytatható „végszót” adott, egyben körül is határolta hozzászólásának tematikai kereteit. Éppen ennyire logikus volt a filozófus közelítési módja is, mikor — szintén az aktuális, élő problémákból kiindulva — a tudományos és technikai fejlődés történetfilozófiai vonatkozásaiban elemezte a műveltség és gazdaság viszonyát.

Úgy vélem, hogy nem tematikai vagy logikai ugrást jelent, hanem az előzőknek szerves folytatását, ha most — utolsóként szólva hozzá — a személyiség és műveltség viszonyának pszichológiai kérdéseit előtérbe helyezve próbálom folytatni az eddig elhangzottakat. Közismert dolog, hogy hosszú ideig a személyiség kérdése csupán a pszichológusok szakmai belügye volt, amelyben legfeljebb a pedagógusok és a pszichiáterek voltak közelebbről érdekelve, lévén egyiküknek a személyiség „előállítás”, másuknak a személyiség „helyreállítás” a szakmai feladatuk. Vagyis nem véletlen az, hogy a korábbi polgári személyiség-elméletek főképp pedagógusoktól (mint E. Spänger), vagy pszichiáterektől (mint E. Kretschmer, C. G. Jung) származtak. Viszont az emberiség történetében — úgy látszik — olyan átalakulások mennek végbe, melyek az elmúlt egy-két évtizedben a személyiség problémáját nagyon aktuálissá teszik, és kiemelve a szakma szűkebb kereteiből az általános gyakorlati és tudományos érdeklődés egyik központi tárgyává avatják. Ennek társadalomtörténeti okai nyilvánvalóak: *egyrészt* a tudományos-technikai forradalom kibontakozása tűzi napirendre a termelést végző ember műveltségének kérdését (ez a kapitalista világot is súlyosan érintő kérdés, mert a tőkés kizsákmányolás farkas-törvényei egyre kevésbé lesznek elégségesek a termelés fokozásához, sőt fenntartásához sem), *másrészt* a politikai-gazdasági elnyomástól felszabaduló (vagyis a szocialista) országok — túl a technikai fejlődésben való érdekelttségükön —, éppen mert a dolgozó tömegek a politikai-gazdasági szabadság birtokában immár egyre

inkább birtokukba veszik saját sorsuk irányítását, beleértve társadalmunk és önmaguk kulturális „jólétének”, fejlődésének irányítását, megvalósítását is.

A személyiség kérdésénck ilyenén „hirtelen” aktuálissá válása a marxista filozófiának is sok gondot okoz. Amint azt az éppen előttem hozzászóló Lick elvtárs (egy másik művében) gondosan kifejtette: a marxista személyiség-fogalomnak hosszú ideig csak alappillérei voltak megtalálhatók a klasszikusok alkotásaiban, az így előálló ideológiai vákuum „szívóhatására” vagy telivér polgári személyiségelméletek nyomultak előre, vagy (ami sokszor még megtévesztőbb) polgári koncepciók amalgámozódtak a marxista személyiségkutatással, mint pl. — jobbról — Erich Fromm, vagy a hatása alatt álló Adam Schaff műveiben, vagy az ún. „balról”, mint pl. Althusser esetében.

Magam „itt és most” Lenin methodológiai figyelmeztetésének próbálok eleget tenni, mikor a konkrét személyiség mibenlétét kutató pszichológia felől és ott is a műveltség tényleges befolyása felől kívánok néhány rövid megjegyzést tenni. Bármennyire nincs itt az alkalom, hogy elméleti alap- vagy részletkérdésekbe bonyolódjunk, annyi nem vitás, hogy a személyiség minden vizsgálata szoros függvénye a mindenkori ember-képnek: hogy milyen helyet és funkciót tölt be a személyiség az embernek nevezett bonyolult élőlényben, azt akár ideiglenes munkahipotézisként is, de meg kell határoznunk minden vizsgálódásban, amely igényt tart a konkrétság és igazság bármily szerény rangjára.

Nem véletlen, hogy a marxista személyiségkoncepció hézagaiba behatolni kívánó polgári személyiségelméletek oly szívesen nevezik magukat társadalmi antropológiának, vagy humanizmusnak, vagy filozófiai embertannak, jó érzéssel tapintva rá arra, hogy éppen az ember fogalma az, amelynek részletes kidolgozása még előttünk álló feladat. És éppen az ember koncepciója az, amelyen belül magának a személyiségnek a helyét és funkcióját ki kell jelölnünk ahhoz, hogy használható, megbízható eredményekhez jussunk, és ne ragadjunk le az elméletieskedő programadás kezdeti szintjén. Szerencsés módon — amint erre már utaltam — a dialektikus és történelmi materializmus filozófiájában adva vannak mindazok az alaptételek, melyek keretei között egy teljes emberkoncepció építhető ki, teljes összhangban az érdekelt szaktudományok (történelem, pszichológia stb.) pozitív eredményeivel.

Nem csupán bevált pedagógiai és pszichológiai tapasztalatokra hivatkozom a személyiség emberi helyének megkeresésében, de hadd hivatkozzam egy felelős államférfi nemrégiben elhangzott megnyilatkozására! Kádár János elvtárs mondta egy nagyüzemi munkáshallgatóság előtt: „A nevelés demokratizmus a annyit tesz, mint minden dolgozó számára biztosítani azt, hogy maximális mértékben kifejleszthesse összes testi, lelki és szellemi képességeit.” Nyilván ez az emberi lény valóságos „felépítése”, az a pszichológiai-filozófiai koncepció, mely megfelel mindazoknak az alapigazságoknak, amelyek eddig a marxizmus emberképét megfogalmazták, kezdve a fizikai és szellemi munkamegosztáson, folytatva az értékelméletlen át egészen az alap- és felépítményről szóló tanításig,

vagy az emberi lényegről szóló tételekig. (Hadd vitatkozzam legott Lick elvtársal, aki már idézett előadásában nem egyed, egyéniség és személyiség szuperpozíciójáról, hanem egyed, személyiség és egyéniség fogalmairól beszél, nem tudom, miért?)

Elismerve további terminológiai viták lehetőségét, sőt további elemzések szükségességét is — itt és ma a műveltség és személyiség viszonyának fontos kérdésében legyen szabad megformuláznom azt a munkahipotézisszerű definíciót, hogy a személyiség nem más, mint az egyéniség összes kulturális viszonylatában tekintve. Bizonyos vagyok benne, hogy a személyiségnek a műveltség felől való illetén „kizárólagos” megközelítése túlzásnak tűnik, kiszakítja az egyént egyéb (pl. gazdasági, társadalmi stb.) determinációiból, amellet az egyént fizikai, pszichés és kulturális részekre szaggatva — éppen a „szellemi” tényezőnek juttat döntő szerepet. Hogy ez mennyire nincs így, annak bizonyítására egy történeti-társadalmi és egy logikai-tartalmi argumentumot hozok fel, s ezzel be is fejezem rövid hozzászólásom voltaképpeni mondanivalóját.

A már említett ideológiai vákuumon kívül vajon mi lehetett a további oka annak, hogy a marxista filozófia, pszichológia, sőt pedagógia által annyira elhanyagolt személyiségkutatás annyi polgári személyiség-elméletet talált készen, mikor nálunk is fontossá vált a probléma? A polgári elmélet izolált személyiségmodellel dolgozik, melyet még a biológiai-pszichológiai alkat-tannal, avagy az idealista-dualista axiómával is csak igen laza (legtöbbször tipológiai) szálakkal köt össze, de mindenképpen és radikálisan izolál a tényleges társadalmi valóságtól, még akkor is, ha véletlenül társadalomlélektani mezbe öltözik is. Az így dezideologizált, társadalmi determinánsaiból kioldott személyiség vizsgálata nemcsak hogy nem ütközött az uralkodó világnézet érdekeibe és ideológiájába, hanem az ösztönösen hamis vagy szándékosan hamisított tudat mechanizmusa révén azt a „hasznos” illúziót is táplálhatta, hogy az emberi fejlődés maximumát, a személyiséget vagy a pszichológiai alkat, vagy az „örök értékek birodalma” határozzák meg, de semmiképpen sem a társadalom, melyet az ember teremt, s amely az embert teremt. Nyilvánvaló, hogy ilyen izolált személyiségképet a marxista gondolkodók akkor sem dolgoztak volna ki, ha történetesen több történelmi idejük lett volna a részletek megmunkálására, és az is bizonyos, hogy a polgári személyiségelméletek, éppen a személyiség központi társadalmi jelentőségén keresztül igen lényeges kérdésekben „eltéríthetik” a marxista gondolkodók útját.

Hogy a személyiség nem-izolált szemléletének alapvető összetevői nagyon is jelen vannak, arra vonatkozik második logikai érvem, mely egyben azt is próbálja bizonyítani, hogy a személyiségnek a műveltség oldaláról való megközelítése valós eredményekre vezethet filozófiában, pszichológiában, pedagógiában egyaránt.

Nem kérdéses, hogy a személyiség fejlődéstani fogalom: a személyiség nem születik, hanem lesz. Ebben a kérdésben szilárd mérce a marxizmusnak az

emberi lényegre vonatkozó tanítása, mely egyszerre hagyományos és modern, mert egyrészt megfelel minden fejlődés klasszikus filozófiai skémájának — *perfectio est essentiae quantitas* — másrészt mert az emberi lényeket eleve társadalmi és történelmi határozza meg, mint az ember társadalmi viszonyainak összességét.

De nemcsak a fejlődés, az eredet felől, de a betetőzés, az axiológia felé is szilárd mércével rendelkezünk, a munkaértékelésben, mint kiindulásban és modellben, ahol ugyanúgy nincs szó lét és érték szétszakításáról, ahogy — mint az előbbi tételben láttuk — a jelenség és lényeg szétszakítása is idegen a marxista filozófiától. Mert a természeti egyszerű létből lesz a munka, a munkából a termelés, a termelésből érték — és így tovább az értékrend és kultúra megannyi viszonyáig és mindez mélyen egybeszővi az egyén és a társadalom történetét, sorsát.

A személyiségnek a műveltség vonatkozásában való szemléletéhez igen fontos társadalmi érdekeink fűződnek, messze túl azon, hogy hön óhajtjuk a ki-művelt emberfők sokaságának a növekedését. Bármennyire közhelyként hangzik is, de ki kell mondanunk, hogy minden közösség annyira művelt, amennyire a benne élők műveltek. A kultúra — jól tudjuk a társadalmi tudatformák marxista elméletéből és az erre felépülő kultúrfilozófiai kutatásokból — politikai, jogi, erkölcsi, vallási, művészi és filozófiai értékek, eszmék, eszmények, intézmények, alkotások, közvéleményi formáknak bonyolult, tradicionális és újból születő szövevénye, melyben a népcsoportok, népek, osztályok, rétegek, csoportok és egyének „részeseznek” és a részesezés mértéke az, amit éppen az adott emberek vagy ember műveltségének szoktunk nevezni. És hogy ez milyen mértékben jellemzi, formálja és fejleszti a személyiséget, azt minden pedagógus, pszichológus, vagy politikus is — naponta tanulmányozhatja. Hogy mekkora a különbség — fejlődési lehetőségek megvalósulása terén — egy „olvasó” vagy „nemolvasó gyermek” között, arra csak akkor döbbennénk rá igazán — túl a könynyebben nevelhetőség pedagógiai kérdésén — ha nem csupán írók, hanem ún. átlagemberek is megírnák olvasmányélményeik szerepét a maguk egyéni pályafutásában.

Hogy személyiség és műveltség viszonyának helyes felfogása nem elszakítja vagy el-spiritualizálja, hanem — éppen megfordítva — szorosabbra fűzi és materiálisabbá teszi az egyént a társadalom részévé tevő szálakat, arra már csak két példát kívánok felhozni.

A műveltség társadalmi szignifikanciájának egyik frappáns esete volt az a kutatás, melynek során az angol munkásmozgalom történetének egy fontos kérdését, a 20. sz. eleji munkárisztokrácia jellegét és számát kutatva egy történetész csakis a *műveltségi* színvonal vizsgálata alapján tudott eredményre jutni a munkásosztály rétegződésének kérdésében, vagyis egy tipikusan *társadalmi* kérdésben, ahol az egyébként autentikus közgazdasági életszínvonal-adatok nem adtak kellő támpontot az osztályrétegződés megállapításához.

Másik a sokat emlegetett értékrendnek és az ifjúság beilleszkedésének kérdése, szoros összefüggésben a perspektíva, az optimizmus és az egészséges személyiség politikai, pszichológiai és mentálhigiénés vonatkozásaival. A műveltség elválaszthatatlan a történetiségtől, a történetiség a társadalmiságtól, a társadalom a termelési viszonyoktól, a termelés a munkától, a munka az embertől; a munka szerepe pedig az emberré válásban ma is tart, az emberré válás mindennapos formájában. Hogy valaki hol kapcsolódik be, és meddig jut el a személyiséggé válás útján, nem attól függ, hogy passzív módon mennyit „sajátít” el a felhalmozott kulturális vívmányokból, hanem hogy túl ezen — mennyiben „interiorizálja” e vívmányok létrejöttének emberformáló aktivitását is önmagában. Vagy amint Lenin írja „a személyiség kialakulása nem más, mint a társadalmi viszonyok egy fajta egyesített módon való elsajátítása az egyén szempontjából”. Ha az emberi értékrendet önmagunkban is felépítjük, ha a műveltség történetiségébe ily módon „installálódva” nem tévesztjük össze a régít a maradival és az újat a divatossal, akkor értelmes, biztató rend és perspektíva támad, az ellentétes értékek látszólagos anarchiájában, pesszimizmusra készítő jövőtlenségében. Ha a kultúra többé nem a rút valóság feletti értékek külön világa lesz, hanem az egész emberiség történetébe való aktív bekapcsolódás mértéke: akkor szűnik a sznobizmus, anarchizmus, ezoterizmus és egzisztencializmus és az értékrend minden másfajta zavara. És mert elismerjük, hogy a munkásosztály jogos örököse mindannak az értéknek, melyet az emberiség eddig alkotott: akkor nagyon is indokolt a személyiség kérdésének műveltséggel való szerves összekapcsolása; a személyiséggé válás egyik legfontosabb mértéke a szó marxista értelmében felfogott műveltség.